

Samenvatting UNESCO Werelderfgoed nominatiedossier Koloniën van Weldadigheid

De Koloniën van Weldadigheid. Een ingrijpend en grootschalig sociaal experiment van armoedebestrijding door landbouw, opgezet vanaf het begin van de 19^{de} eeuw en geworteld in het gedachtegoed van de Verlichting.

Na de val van Napoleon in 1815 werd het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden opgericht. Het moest als buffer fungeren tussen de Europese grootmachten en omvatte ruwweg het huidige België, Nederland en Luxemburg. Het nieuwe koninkrijk werd bij zijn oprichting onmiddellijk geconfronteerd met grootschalige armoede: een derde van de bevolking werd in 1818 op kosten van publieke liefdadigheid onderhouden. Om aan deze onhoudbare situatie het hoofd te bieden richtte een groep geëngageerde burgers in dat jaar de Maatschappij van Weldadigheid op, met als doel de armenzorg radicaal om te vormen en op termijn overbodig te maken. Hoewel de oprichting van de Maatschappij van Weldadigheid een privaat initiatief was, genoot het duidelijk de steun van de rijksoverheid en van koning Willem I zelf.

Onder leiding van Johannes van den Bosch, de latere gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, zette de Maatschappij van Weldadigheid een landelijk systeem op waarbij mensen uit het verpauperde stedelijke proletariaat naar nieuw opgerichte landbouwkoloniën werden overgebracht. De bedoeling was dat ze daar (opnieuw) zelfredzaam zouden worden. Tussen 1818 en 1825 werden zeven dergelijke Koloniën van Weldadigheid opgericht, in dunbevolkte uithoeken van het koninkrijk. Vijf koloniën bevinden zich in het noordoosten van het huidige Nederland: Frederiksoord, Willemsoord, Wilhelminaoord, Ommerschans en Veenhuizen. Twee koloniën liggen nabij Antwerpen in het huidige België: Wortel en Merksplas. In totaal werd ruim tachtig vierkante kilometer woeste heide- en veengronden ontgonnen en omgevormd tot vruchtbare landbouwgrond.

De keuze voor landbouwkoloniën was enerzijds pragmatisch: door hun eigen voedsel te produceren konden de kolonistengemeenschappen zelfvoorzienend worden. Dat was vanuit financieel oogpunt interessant, maar had ook macro-economisch zin: een onafhankelijke voedselproductie was destijds op veel plaatsen in Europa een belangrijk thema. Er was ook het geloof dat landbouw voor een toename van de welvaart kon zorgen.

Zelfvoorzienende landbouwkoloniën, ver weg van de steden, pasten anderzijds ook in het utopische idee om de Koloniën te laten functioneren als een 'laboratorium' voor het verbeteren van burgers die vervolgens zouden terugkeren in de maatschappij. Dat dit voor de kolonisten in de praktijk vaak anders uitpakte, maakt dat de geschiedenis van de Koloniën van Weldadigheid ook een keerzijde heeft, ondanks de goede intenties.

DE KOLONIËN VAN WELDADIGHEID: INNOVATIEVE CULTURELE LANDSCHAPPEN, VERSCHIEDENHEID IN DE EENHEID

De Maatschappij van Weldadigheid werkte met twee types Koloniën: vrije en onvrije. De drie vrije Koloniën hadden een minder strikt regime dan de vier onvrije. Zij waren erop gericht paupers in gezinsverband te huisvesten, terwijl de onvrije Koloniën zich tot individuen richtten (landlopers, bedelaars, wezen...) en meer collectief van karakter waren. Zo wilde de Maatschappij alle doelgroepen en verschijningsvormen van armoede bereiken en voor iedereen een oplossing aanreiken.

De inrichting van elke Kolonie was nauw verbonden met het vrije of onvrije organisatiemodel. Gemeenschappelijk aan beide modellen was de orthogonale structuur die over het landschap werd gelegd, door middel van wegen, beplantingen en waterlopen. Binnen dat systeem vertonen de vrije Koloniën een patroon van lange linten met kleine boerderijen. De onvrije Koloniën hebben een centraal gesticht, omringd door grote boerderijen.

De invulling van elke Kolonie werd telkens aangepast aan de fysieke eigenschappen van de woeste grond en aan de lokale omstandigheden. Daardoor zijn ze steeds iets verschillend. Per Kolonie werden ook specifieke voorzieningen toegevoegd voor de opvang, disciplineren en vorming van de kolonisten. Dit maakt dat elke Kolonie in de reeks van zeven zich van de andere onderscheidt en een eigen betekenis heeft, die bijdraagt aan het geheel.

De ambitie van het model blijkt, behalve uit de omvang, ook uit de bijzondere aandacht die besteed werd aan de inrichting van het landschap en uit de kwaliteit van uitwerking van de ensembles en individuele gebouwen. Het is het bewijs dat dit een prestigeproject was, dat actief gesteund werd door de Staat en waar nationaal befaamde bouwmeesters aan meewerkten.

EEN BIJZONDER EXPERIMENT VAN ARMOEDEBESTRIJDING EN LANDBOUWINNOVATIE

De Maatschappij van Weldadigheid baseerde zich op utopische en verlichte theorieën over de emancipatie van burgers, onderwijs, eigen verantwoordelijkheid en vrijheid van godsdienstbeleving. Het uitgangspunt was dat de mens door een goede sturing maakbaar was. Wie naar een kolonie werd gestuurd moest als 'een beter mens' terugkeren in de maatschappij. Om dat doel te bereiken werden verschillende elementen gecombineerd: modern (landbouw)onderwijs, disciplineren en werk zouden ervoor zorgen dat de paupers hun leven opnieuw in handen namen. Ook religie had een centrale plaats: ze zou helpen om een strakke moraal bij te brengen. Om hun doel te bereiken grepen de Koloniën van Weldadigheid wel sterk in op de individuele vrijheid.

De Koloniën van Weldadigheid vormen daarmee een belangrijke stap in het maatschappelijke denken over volksverheffing, de sociale opgang van mensen en de rol van de Staat daarbij. Voor het eerst werd de zorg voor minderbedeelden en 'elementen die buiten het aanvaarde kader vielen' gezien als een gezamenlijke verantwoordelijkheid van een samenleving, en werd op landelijke schaal en met steun van de overheid een grootschalig experiment opgezet om hen een nieuwe kans te geven.

De Maatschappij van Weldadigheid en haar Koloniën kregen in de 19^{de} eeuw grote internationale belangstelling en bekendheid. Zowel het systeem van integrale armoedebestrijding als de vernieuwende landbouwmethodieken trokken de aandacht. Vooruitstrevende denkers uit de Europese elite, onder wie Robert Owen (UK), Johann Heinrich Pestalozzi (CH) en Philipp Emanuel von Fellenberg (CH), waren erelid. Dankzij dit internationale netwerk bleef de Maatschappij van Weldadigheid op de hoogte van de nieuwste evoluties en technieken. Talrijke internationale gasten brachten een bezoek aan de Koloniën en publiceerden over wat ze gezien hadden.

200 JAAR KOLONIËN VAN WELDADIGHEID

Deze culturele landschappen, doelbewust ontworpen door mensen, hebben zich twee eeuwen lang organisch ontwikkeld binnen de structuren uit de stichtingsfase. Ze werden voortdurend aangepast aan nieuwe inzichten en maatschappelijke noden, maar hun functies lagen en liggen in het verlengde van hun oorspronkelijke reden van bestaan. De initiële focus op het remediëren van armoede verschoof in een aantal gevallen naar een meer correctionele of repressieve aanpak van alle vormen van criminaliteit. Gebouwen die oorspronkelijk bestemd waren voor het opvangen en heropvoeden van paupers kregen met name de jongste decennia een nieuwe bestemming als psychiatrisch centrum, gevangenis, asielcentrum. Sommige historische gebouwen of ensembles werden hiervoor

verbouwd of afgebroken en vervangen. Maar de leesbaarheid van de Koloniën van Weldadigheid en hun betekenis zijn niet wezenlijk aangetast. Dat is in belangrijke mate te danken aan het feit dat de oorspronkelijke orthogonale structuur van het landschap bewaard is gebleven, samen met het overgrote deel van de bepalende bebouwing.

Om het behoud van deze uitzonderlijke culturele landschappen te verzekeren is een beheerstructuur opgezet die gelaagd werkt, van het transnationale tot het lokale niveau. Deze beheerstructuur wordt bijgestaan door een comité van experts voor onder meer educatie, wetenschappelijk onderzoek en kwaliteitsbewaking. Ontwikkelingen en trends die mogelijk een impact kunnen hebben op de Uitzonderlijke Universele Waarde worden gezamenlijk besproken en aangepakt. Maar de Koloniën van Weldadigheid zijn onmiskenbaar ook levende landschappen, waar ontwikkelingen mogelijk moeten blijven. Het beheerplan houdt bij het afwegen van deze ontwikkelingen niet alleen rekening met de Uitzonderlijke Universele Waarde, maar ook met de instandhouding van de aanwezige levenskwaliteit.

CONCLUSIE

Het culturele landschap van de Koloniën van Weldadigheid is de authentieke materiële getuige van een grootschalige, op de Verlichting geïnspireerde, utopische en gezamenlijke inspanning van de gegoede burgerij en de overheid om aan het begin van de 19de eeuw het stedelijke armoedeprobleem in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden op te lossen. Het alomvattende streven naar enerzijds zelfredzaamheid en anderzijds orde en discipline door werk, scholing en het bijbrengen van een strakke moraal komt tot uiting in het ontwerp en de samenhang van landschap en gebouwen. De mens vormde het landschap, en het landschap zou de mens vormen.

Dat utopische experiment van de Maatschappij van Weldadigheid en haar Koloniën heeft een enorme impact gehad, in de eerste plaats op het landschap. De schaal van de operatie was zelfs naar huidige normen ingrijpend en grootschalig. Dat blijkt uit de totale ruimtelijke *footprint*: maar liefst 80 km² woeste grond werd op bijzonder korte tijd omgezet naar vruchtbare, zelfvoorzienende landbouwkoloniën waar meerdere duizenden paupers werden opgevangen. Ook de sociale en demografische impact van het experiment was enorm: verspreid in het hele koninkrijk had de Maatschappij van Weldadigheid lokale comités die ervoor zorgden dat plaatselijke armen, wezen, landlopers etc. naar één van de Koloniën werden overgebracht. In het midden van de 19^{de} eeuw was maar liefst 2% van de bevolking van Nederland kolonist.

Het initiatief van de Maatschappij van Weldadigheid is een essentiële voorloper in de Europese traditie van sociale maakbaarheid. Die leidde na de Tweede Wereldoorlog uiteindelijk tot de volwaardige verzorgingsstaat die we vandaag nog kennen.